

MAGYAR
ZENETÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK

SZABOLCSI BENCE
70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Szerkesztette
BÓNIS FERENC

ZENEMŰKIADÓ · BUDAPEST · 1969

A KÓRUSÉNEKLÉS HAZAI MÚLTJÁBÓL

A régi magyar vokális műzene fennmaradt dokumentumai között kevés a kor színvonalán álló többszólamú mű, sőt, jó ideig azt hittük, hogy a XVIII. századig hazai zenei praxisban ilyenről nem is beszélhetünk. Az utolsó két évtizedben azután egyre-másra kerültek elő dokumentumok, amelyek azt bizonyítják, hogy a magyar műzenei gyakorlat a kóruséneklés területén a múltban is élt a többszólamúsággal, ha nem is olyan mértékben, mint az szomszédainknál tapasztalható. További mondanivalónk érdekében azonban különbséget kell tennünk a magyarországi kóruséneklésre vonatkozó pusztá adatok és a ténylegesen fennmaradt zeneművek között. Az erdélyi és felvidéki német kultúrájú városok templomaiban űzött, a kor művészi színvonalán álló XVI—XVII. századi zenei gyakorlatról eddig is voltak elszórt adatok, a bártfai Szt. Egyed templom fennmaradt kottatára¹ és a lőcsei tabulatúrák gyűjtemények anyaga² pedig — ritka kivételként — még a hajdan felhangzó műveket is megőrizte³. Hogy még régebben, a középkorban is otthonos volt nálunk a többszólamú éneklés, arra Rajeczky Benjamin és Szigeti Kilián kutatásai világítottak rá⁴. S talán nem reménytelen a további kutatásoktól, a még feltáratlan vagy ismeretlen helyen lappangó kódexek, kéziratok átvizsgálásától újabb és újabb eredményeket várni.

Tudott dolog, hogy a reformáció egyházi zenéje kezdetben — különösen nálunk — jóformán csak az egyszólamú gyülekezeti éneklésre korlátozódott, s ha meg is lettek volna hazánkban a kedvező anyagi és kulturális

¹ *Gombosi, Otto*: Die Musikalien der Pfarrkirche zu St. Aegidi in Bártfa. Ein Beitrag zur Geschichte der Musik in Oberungarn. In: Musikwissenschaftliche Beiträge. Festschrift für Johannes Wolf. Berlin 1929. 38. 1.; Quellen aus dem 16—17. Jahrhundert zur Geschichte der Musikpflege in Bartfeld (Bártfa) und Oberungarn. Ungarische Jahrbücher XII., Berlin und Leipzig 1932 331—340. 1. Uő. ismeretlen magyarországi zeneszerzők kórusműveiről: Die ältesten Denkmäler der mehrstimmigen Vokalmusik aus Ungarn. Ungarische Jahrbücher XI., Berlin und Leipzig 1931 84—91. 1.

² *Hořejš, Antonín*: Levočské tabulatúrne sborníky. A Hudba na Slovensku v XVII. storočí c. kötetben. Bratislava 1954, 96—154. 1.

³ A kor magyar, illetve magyarországi zenéjének egyéb fennmaradt dokumentumaira nézve l. *Szabolcsi Bence* tanulmányát: A XVII. század magyar világi dallamai (A magyar zene évszázadai c. gyűjteményes mű I. kötetében, Magyar zenetudomány 1., Bp. 1959, Zeneműkiadó).

⁴ *Rajeczky, Benjamin*: Spätmittelalterliche Organalkunst in Ungarn. Studia Musicologica I., Bp. 1961 15—28. 1.; *Szigeti, Kilián*: Mehrstimmige Gesänge aus dem 15. Jahrhundert im Antiphonale des Oswald Thuz. Studia Musicologica VI., Bp. 1964 107—117. 1. Az eddigi kutatások legújabb összefoglalását lásd *Rajeczky Benjamin*: Többszólamúság a középkori Magyarországon, Magyar Zenetörténeti Tanulmányok, Bp. 1968, 125—135. 1.

feltételek egy magasabb színvonalú kórusének kibontakoztatásához, a református ortodoxia művészetellenes felfogása bizonyára megakadályozta volna⁵. Ez nem vonatkozik sem az evangélikusok, sem pedig a katolikusok egyházi zenéjére, amely — mint látni fogjuk — ha csekély mértékben is, de kedvező talajt jelentett a többszólamú éneklés számára. A XVI. századi többszólamú éneklés gyakorlatára a gyülekezeti énekeskönyvek (*Huszár Gál* 1574. évi gyűjteményétől kezdve) egyes nótajelzései utalnak, amikor a „discant nótáját” említik valamelyik több szólamban ismert éneknek. E tényből ugyan messze-menő következtetéseket nem lehet levonni, de annyi mindenesetre megállapítható, hogy az énekeskönyvek szerkesztői ismerték ezeknek a humanista metrikus énekeknek négyzólamú letétjét — nyilvánvalóan tanulmányaik során ismerkedtek meg velük — és feltételezték, hogy azok is ismerik, akik az iskolásokat és a népet énekre tanítani voltak hivatottak. Hogy ez a feltevés nem állott mindig reális alapokon, az kiderül azokból a dallamcserékből, amelyek a diszkant és a tenor szólamok összekeveredéséből adódtak⁶. Az egyetlen kórusgyűjtemény, amely hazai nyomdában jelent meg és iskolai célt szolgált, az erdélyi szász reformátor *Honterusé* (*Odae cum harmoniis*, Brassó 1548), de nem lehet biztosan tudni, milyen mértékben használták — egyáltalában használták-e — a magyar iskolákban⁷. A XVII. századi nyomtatott énekeskönyvek kórusműveket nem tartalmaznak, mint a német, cseh és lengyel hasonló jellegű gyűjtemények; a velük való kapcsolatot azonban ki lehet mutatni. Így pl. az 1651-es kiadású *Cantus Catholici* szerkesztője, Szőlősy Benedek felhasználta a cseh Hlohovský gyűjteményét (*Pjsně Katholické...* Olomouc 1622), s annak többszólamú anyagából is vett át cantus firmust. A „Homo Dei creatura” dallama az alábbi kórusműből származik⁸ (diszkant szólam):

P./I.

I. III. (Ho-mo De-i cre-a-tu - ra . . .)

1) 2)

⁵ *L. Geleji Katona* állásfoglalását az *Öreg Gradual* (1636) előszavában. Közzétette *Legány Dezső*: A magyar zene krónikája. Magyar Zenetudomány 4. Bp. 1962, 64. l.

⁶ Vö. RMDT I. 118. l. és II. 131-132. l.

⁷ Vö. *Csomasz Tóth Kálmán*: A humanista metrikus dallamok Magyarországon. Bp. 1967, 81. l.

⁸ *Cantus Catholici*. [Lőcse] 1651, 227. l.; RMDT II. 70. sz.

Eredetileg: Basszus 1) c 2) H Tenor 3) c¹ 4) f

(Hlohovsky 1622, 454 - 455. l.)

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon ezt vagy más hasonló kórusművet nem énekeltek-e nálunk is, legalább a székesegyházakban s nagyobb szerzetesi templomokban. Nem valószínűtlen, hiszen az újhelyi (Zemplén m.) pálosoknak 1623-ban keltezett kéziratos graduáléjában⁹ is találunk három négyszólamú kórust – igaz, későbbi, talán a XVII. század végéről, esetleg a XVIII. század elejéről származó bejegyzéssel. Kettő általánosan ismert ének feldolgozása, a harmadik cantus firmusa ismeretlen. Forrásukat mindaddig nem sikerült megállapítani.

P./2. [3]

(Ni-ti-da Stel-la...)

(Liber choralis 1623, 36 b - 37a l.)

In Sacratissima Resurrectione Christi

P./3. [1]

(Surrexit Christus hodie...)

⁹ Budapesti Egyetemi Könyvtár, jelzete: A 115. Stoll Béla: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Bp. 1963, 73. sz.

[1] 3) [1]

[1] 5)

(Liber choralis 1623, 36 b - 37 a 1.)
 Eredetileg: 1) g (2.szól.), 2) d (1.szól.), 3) c (2.szól.), 4) hiányzik (3.szól.), 5) c (1.szól.).

In Aduentu sub offertorio canitur in choro

P./4.

A - ue hie - rar - chi - a Coe - le - stis & pi - a,

De - i mo - nar - chi - a, re - spi - ce nos Di - a,

ut e - ru - a - mur er - ran - tes in Vi - a.

(Liber choralis 1623, 44 b - 45 a 1.)

Az utóbbinak dallama „A keresztyénségben” kezdetű XVI. századi szöveggel (amely a kéziratban a latin éneket követi), az első, „Jesu Salvator” szöveggel, hangról hangra megegyezően a Cantus Catholiciban (1651) jelent meg először nyomtatásban¹⁰. Ugyancsak onnan ismert a „Spiritus Sancti gratia” diszkant dallama¹¹, amely a maga korában több forrásból ismert vegyeskari letétből szakadt ki, a valószínűleg gregorián eredetű tenor cantus firmus helyett. A négyzólamú kórust — tudomásom szerint — a következő gyűjtemények közlik: a) *P. Artomius*: Kancyonal, to jest Pieśni chreścianańskie... Toruń, 1620¹² (e lengyel énekeskönyvnek talán már a korábbi kiadásai is); b) *Graduale oder Geistliche Geseng und Psalm sampt iren Antiphonen...* 1622¹³; c) *Eperjesi graduál* (1635—52)¹⁴; d) *Senndorfer Cationale* (1649)¹⁵. Kétségtelenül közös forrásból eredő azonos feldolgozásról van szó, mégis néhány helyen eltérnek egymástól a letétek; tehát valóságos kórusvariánsokról beszélhetünk. Illusztrálásul hadd álljon itt egy jellemző részlete a felsorolt négy forrás alapján. A teljes feldolgozást *Csomasz Tóth Kálmán* közölte az *Eperjesi graduálból*¹⁶.

P./5.

a) (Artomius 1620)

b) (Graduale 1622)

c) (Eperjesi grad. 1635 - 52)

d) (Senndorfer Cant. 1649)

Eredetileg a basszus szólamban: 1) g ; 2) $\text{d} \circ$

¹⁰ RMDT I. 2. sz. és II. 174. sz.

¹¹ RMDT I. 214. sz.

¹² Mikrofilmen: Orsz. Széchényi Könyvtár, FM4 1087.

¹³ Kéziratos unitárius énekeskönyv a Román Akadémia kolozsvári 3. sz. könyvtárában, jelzete: 1042.

¹⁴ Evangélikus célokát szolgáló kézirat gyűjtemény az Orsz. Széchényi Könyvtárban, jelzete: Pol. Hung.

2153.

¹⁵ Nagyszében (Sibiu), Brukenthal Múzeum könyvtára, jelzete: Ms JJ II. (a kézirat a Beszterce-Naszód megyei Zsolnán készült).

¹⁶ Az Eperjesi graduál II. Kórusok és népénekdallamok. ZTT VI. (1957) 227. 1.

Ez az utóbbi — az eperjesi magyar evangélikusok egyházzenei gyakorlatát tükröző dokumentum — az egyetlen XVII. századi gyűjtemény, amely magyar szövegű kórusműveket tartalmaz; sokáig lappangott, csak később került az OSzK kéziratárába¹⁷. Többszólamú anyagával kapcsolatban még részletes ismertetése után is fennálló probléma kórusainak eredete. Ismertetőinek eddig 14 genfi zsoltártételt és négy más darabot sikerült meghatározniuk¹⁸. Hadd mutassak rá itt arra, hogy a fent említett „Spiritus Sancti gratia” feldolgozásán kívül (az Eperjesi graduálban „Az Szent Léleknek kegyelme” szöveggel) még további három kórusának (59b—60a: „Nekünk ez napon születék” — 60b—61a: „Dávidnak ő városában” — 203b—204a: „Ma Christus győzedelmes lött”) variánsa található Artomius lengyel énekeskönyvében. Legtanulságosabb ezek közül a „Heut triumphieret Gottes Sohn” koráldallam feldolgozása. Artomius (1620 O IIB—IIIA) négy szólamban, az Eperjesi graduál hat szólamban közli; ennek ellenére a két tétel teljesen fedi egymást, miként ez az alábbi idézetből is kiviláglik¹⁹.

P.6.

(Artomius 1620)

A kézirat háromszólamú részlete Artomiusnál kétszólamú. Az eltérések egyébként jelentéktelenek, s nem érintik az eredeti harmóniákat — nem véve természetesen figyelembe a kézirat elírásait, a szólamokban előforduló hibákat. Az elírások, ha nem is ebben a kórusban, de másutt eléggé gyakran megzavarják a világos szólamvezetést, és megnehezítik a művek rekonstruálását. Az elírási hibák jellegéről összefoglaló képet ad a „Warum betrübst du dich, mein Herz” korál feldolgozása ismeretlen szerzőtől²⁰, amelyet ugyan helyesbítve közlünk, de az eredeti (hibás) hangok, illetve ritmikai értékek zárójeles felüntetésével.

¹⁷ Vö. Gárdonyi Zoltán: Magyar szövegű karénekek a XVII. században. Új Zenei Szemle 1951, 1. sz., 25. l.

¹⁸ Vö. Csomasz Tóth, 1. m. ZTT VI. 213. l.

¹⁹ Az Eperjesi graduál kiegészítő szólamai apró hangjegyekkel. A magyar forrásból közzétette Csomasz Tóth, 1. m. ZTT VI. 223—224. l.

²⁰ Eperjesi graduál 335b—336a l. Csomasz Tóth ezt a kórusművet nem tette közzé.

Mi - re bán - ko - dol oh te én szi - vem,

tö - rőd ma - ga - dat ily - lyen i - gen,

im a' tef - ti jó - kért, biz - zal csak az Ur - I/- ten - ben, ki

u - ral - ko - dik meny - ég - ben.

Talán nem indokolatlan az a feltevés, hogy az olyan természetű elírások, hiányok, mint amilyenekkel ebben a tételben is találkozunk, a hibás, gondatlan másolás rovására írandók, míg a kvintpárhuzamokkal teletűzdelt s kezdetleges szölamvezetést mutató más kórusok szerényebb felkészültségű helybeli muzsikusi próbálkozásai közé tartoznak²¹. Mindamellett fennállhat az a lehetőség is, hogy a hibák (vagy legalábbis egy részük) már a forrásul szolgáló gyűjteményben benne voltak. A zenetörténeti kutatás további feladata volna a többszólamú művek forrásainak kimutatása, hogy a magyar szerzők munkáit világosan el lehessen különíteni a külföldi mesterekétől.

Kórusműnek nyomtatásban való megjelentetésére is van példa. A lőcsei Brewer-nyomda — annyi jeles XVII. századi hangjegyes gyűjtemény kiadója — 1660-ban a „Cur mundus militat” kezdetű népszerű temetési éneket adta ki négyszólamú letétben, ismeretlen szerzőtől²². A kórus Thököly Imre fiatalon meghalt édesanyjának, Thököly Istvánné Gyulaffi Máriának a készmárki vártemplomban történt eltemetésekor hangozhatott el, s a kinyomtatás költségeit a gyászoló főúr fedezhette. A 4 lapos nyomtatvány az éneknek latin és német szövegét is közli 10—10 versszakban. Cantus firmusa a diszkant szólamban lehet; ez a dallam eddig máshonnan nem került elő.

[P/8.]

(c.f.) Cur mundus mi-li-tat sub va-na Glo-ri-a,

Cu-jus Pro-spe-ri-tas est tran-si-to-ri-a;

²¹ Vö. Csomasz Tóth, I. m. ZTT VI. 213. I.

²² MUNDANA VANITAS | Exuvias | ILLUSTRISSIMAE COMITIS AC DOMINAE | D n ae M A R I A E G Y U - | L A F F I D E R A T O T &c. | Conjugis lectissimae | ILLUSTRISSIMI COMITIS AC DOMINI | D n i S T E P H A N I | T H Ö K Ö E L I | D n i perpetui de Kesmarck, Equitis Aurati, & Comitatis | Arvensis Comitissae supremi, | Anno Aetatis suae XXII. a Chr. nato 1659. die XIX. Novembris | demortuae | An. 1660. d. I. Febr. in Templo Arcis | humatis, | nov-antiqua Querimonja | dicata | a | quodam Condolente. — Leutschoviae, Typis Laurentii Breveri (é. n.) — 4^r, 2 lev. Leírását adja a lőcsei evangélikus egyház könyvtárában levő példánynak: Magyar Könyvszemle 1906, 133. I. és Sztripszky Híradó: Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I—II. kötetéhez. Bp. 1912, 2576/124. sz. A kórusművet Bartha Dénes szíveségéből, az ő másolata alapján közölhetem.

Tam ci - to la - bi - tur e - jus Po - ten - ti - a;

Quam - va - sa Fi - gu - li, quae sunt fra - gi - li - a.

(Lőcse, 1660)

Az Eperjesi graduál kórusainak apparátusa, a szólamok hangterjedelme arra enged következtetni, hogy azokat fiúvegyeskar (egyeseket fiúkar), vagyis az eperjesi evangélikus tanintézet növendékeiből alakult kórus adta elő²³. Abban az időben, sőt még jó ideig azután is, az énekkultúra ápolása, a vokális zene művelése nem terjedt túl a templom, illetve az iskola falain. E tekintetben az utóbbi is az egyházak céljait szolgálta. Így volt ez a reformátusok gyakorlatában is. Bár ezt a megállapítást sok adat támogatja, mégsem tudunk arról semmi bizonyosat, hogy az iskolai éneklés kultusza eljutott-e a többszólamúságig már a XVII. században. *Szabolcsi* és *Cs. Tóth* kutatásaik során egyformán arra az eredményre jutottak, hogy a református kollégiumokban mind Buchananus zsolttárait Olthovius (Olthof) dallamaival, mind pedig Spethe, illetve Szenci Molnár fordításait a genfi dallamokkal csak egy szólamban énekelhették. Még kevésbé énekelhették kórusban a dicséretdallamokat, mint azt Nagy Sándor, a debreceni kollégium énekkarának krónikása gondolta, mikor egy kézirat alapján a kollégiumi kántus működését — tehát a többszólamú éneklést — a XVII. század derekáról eredeztette. A szóban forgó kézirat a debreceni Nagykönyvtár „Debreceni Schola estvéli könyörgése” (1672) c. nyomtatványának végéhez fűzött tízlapnyi függelék gyülekezeti énekekkel. Ennek 9 dicséretdallamára hivatkozva Nagy Sándor úgy vélte, hogy a „hangjegyző diák, bár az ének vezető dallamának feljegyzése a célja, tévedésbe esik és önkéntelenül olyan dallam-fosztlányok kerülnek ki tolla alól, melyek a kíséretdallamok jellegzetes lépéseit mutatják”²⁴. Erről azonban szó sem lehet! A kéziratot függelék dal-

²³ *Csomasz Tóth*, i. m. ZTT VI. 206. 1.

²⁴ A debreceni református főiskolai énekkar (kántus) 1739—1938. Hajdúhadháza 1938. 11—13. l.

lamait ugyanis kétségtelenül a kolozsvári énekeskönyvből másolták ki — innen adódnak az eltérések a debreceni énekeskönyv azonos dallamaival szemben —, mégpedig nyilván abban az időben, amikor a debreceni diákoknak még nem állott rendelkezésükre hangjegyes énekeskönyv, tehát megközelítőleg 1744 és 1774 között. A kézirat írása is a XVIII. századra mutat.

Biztos adataink a református kollégiumok többszólamú énekéről csak Maróthi György működésétől kezdve vannak²⁵. 1743-ban kiadta Goudimel egyszerű négy szólamú zsolnáfeldolgozásait és abban egy rövid elméleti kompendiumot, a „Harmóniás Éneklésről való rövid tanítás”-t²⁶. Már itt találkozunk a kollégiumi énekkarokban dívó ama gyakorlat elméleti megfogalmazásával, hogy a diszkant szólamot nem gyerekek énekelték, hanem férfiak, mégpedig felfezett alkalmazása helyett egy oktávval mélyebben²⁷. Ez az eljárás természetesen bizonyos esetekben hibás kvintpárhuzamokhoz vezetett. De ez nem nagyon zavarhatta a kórusvezetőket, ami abból is kiderül, hogy a Maróthi működése és elméleti tanítása nyomán kialakult kollégiumi kórusirodalom fennmaradt kéziratok emlékei egyáltalában nem látszanak kerülni a kezdetleges technikát eláruló kvint- és oktáv párhuzamokat. Némelyik harmonizálás valóságosan „modern” mixtúráhatást kelt, így például a „Harc ember élete” kezdetű halottas ének feldolgozása Orbán Zsigmond 1766-os kéziratában²⁸. Elejét a diszkant szólam „visszahelyezésével” közlöm.

P.9.

Harc ember é - le - te tel - yes é - le - té - be!..

c.f.

(Orbán Zs. 1766)

Eredetileg csak a tenorban elhelyezett cantus firmus²⁹ ritmizált, a többi szólam egyforma hangjegyértékekben (brevis) került lejegyzésre.

²⁵ Szabolcsi ugyan — a Sárospataki Füzetek 1860, 323. l. adatára hivatkozva — utal arra, hogy „a szatmári református ifjótanodába már 1742-ben bevezette a »hármóniás« éneklést a külföldi főiskolákon járt (clarissimus) s valószínűleg szintén külföldi minták után induló Bardoc Pál”. A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje (1929) — újabban: MZÉ II. 12. l.

²⁶ Vö. Szabolcsi *Bence*: Maróthi György magyar zeneelmélete. Magyar Könyvszemle 1927, 154—160. l.; szövegét kiadta Legány Dezső: A magyar zene krónikája, Magyar Zenetudomány 4, Bp. 1962, 79—84. l.

²⁷ Vö. Szabolcsi, i. m., MZÉ II. 56—57. l.

²⁸ A nevezetesebb Dítsereteknek es nemely Halotti Enekeknek Harmoniaja ..., 38b—39a (Stoll, i. m. 283. sz.), a székelyudvarhelyi volt ref. kollégium könyvtára, jelzete: Y 1353; Benkő András szíves másolatából.

²⁹ RMDT II. 125c/l.

Maróthi elméleti munkájának hatását — már jóval korábban — *Nagy Mihály* 1753-ban keletkezett zsolttároskönyvében is lemérhetjük. Ez ugyancsak a székelyudvarhelyi református kollégiumban volt használatban³⁰. Úgy látszik, az udvarhelyi diákoknak még Goudimel egyszerű letétei sem voltak elég egyszerűek és könnyűek, s így szükségét érezték a zsolttárdallamok új harmonizálásának. A kettő közötti viszonyt a nálunk legnépszerűbb 42. zsolttár feldolgozásának alábbi részlete szemlélteti (a hazai verzió „visszahelyezett” diszkant szólammal).

P./10.

The image shows a musical score for a piece labeled 'P./10'. It is divided into two parts, 'a)' and 'b)'. Part 'a)' is attributed to Goudimel (1565) and part 'b)' to Nagy M. (1753). The score is written for two staves: a treble clef staff and a bass clef staff. The key signature has one flat (B-flat). Part 'a)' starts with a dynamic marking of 'c.f.' (crescendo forte). The notation includes various chords and melodic lines, with some notes marked with '8' (octave) and '8' (octave) in the bass staff.

A református kollégiumoknak ez a többszólamú énekpraxisa — bármennyire is anakronisztikus volt már első megjelenésekor — alapja lett később a világi kóruséneklésnek, illetve írásbeliségében annak a magyar nyelvű kórusirodalomnak, amely a XVIII. század hetvenes éveitől kezdve keletkezett diákmelodíariumokban tárul elénk³¹.

Rövidítések

- MZÉ II. — *Szabolcsi Bence*: A magyar zene évszázadai (XVIII—XIX. század). Magyar Zenetudomány 2., sajtó alá rendezte Bónis Ferenc, Bp. 1961.
- RMDT I. — *Csomasz Tóth Kálmán*: A XVI. század magyar dallamai. Régi Magyar Dallamok Tára I. Bp. 1958.
- RMDT II. — *Papp Géza*: A XVII. század énekelt dallamai. Régi Magyar Dallamok Tára II. Bp. 1969.
- ZTT — Zenetudományi Tanulmányok, szerk.: *Szabolcsi Bence* és *Bartha Dénes*.

³⁰ A genfi zsolttárok négyszólamú feldolgozása szólamkönyvekben maradt fenn: a discant és a basszus szólam a kolozsvári 2. akadémiai könyvtárban (volt ref. kollégium) 1507. és 1508. sz. alatt, az alt és a basszus szólam egy másolata (végig brevis hangjegyekkel) a székelyudvarhelyi ref. kollégium könyvtárában 1350. és 1352. sz. alatt található. Az utóbbi 51b lapján olvassuk a megjegyzést: „NB. Ez a Hármonia, alkalmaztatott a Debreczeni negyven kettődikben kinyomtatott Tenorhoz, a mi Tenorrol irt reguláinkkal edjütt.” (Vö. *Stoll*, i. m. 247. sz.)

³¹ L. *Szabolcsi*, i. m., MZÉ II. 55—72. l.